

19. YÜZYILIN SONU VE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA ADAPAZARI VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ MESELESİ*

THE ARMENIAN QUESTION IN ADAPAZARI AND ITS SURROUNDINGS AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Cengiz KESKİN**

ÖZ

İngiltere ve Amerika gibi Protestanlık inancının ağır bastığı ülkeler, Ermeniler üzerinde yoğun misyonerlik çalışmaları yürütmüşlerdir. Özellikle 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında bu faaliyetler üst seviyeye çıkmış, bağımsızlık isteyen Ermeniler bazı vilayetlerde gösteriler düzenlemişlerdir. Adapazarı'nda yaşayan binlerce Ermeninin de bu ayrılıkçı hareketlerden etkilendiği görülmektedir. Misyonerlerin ve komiteci Ermenilerin yönlendirmeleriyle bu eylemlere katılan Ermeniler, bölgede istenmeyen bazı olayların yaşanmasına neden olmuşlardır.

Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşanan olaylara rağmen, Ermenilerin kendi aralarında tam bir uyum içinde olmadığı görülmektedir. Nitekim Adapazarı'nda yaşayan Ermenilerin bir bölümü bağımsızlık isterken, diğer kısmı ise mevcut statükonun devamından yanadır. Ekonomik olarak Müslümanlardan çok daha iyi durumda olan bu Ermenilerin aslında hallerinden memnun oldukları, ancak komiteci Ermenilerin baskıları yüzünden bu eylemlere katıldıkları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Adapazarı, Ermeni Meselesi, Misyonerler, Komiteciler

Jel Kodları: F3, I2, N9

ABSTRACT

Countries where Protestant belief predominated, such as England and America, carried out intensive missionary work on Armenians. Especially at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, these activities were at the top level, and Armenians who wanted independence organized demonstrations in some provinces. It is seen that thousands of Armenians living in Adapazarı were also affected by this separatist movement. The Armenians who participated in these actions with the guidance of the missionaries and the Armenian committees caused some unwanted incidents to happen in the region.

Despite the events taking place in different regions in Anatolia, it is seen that Armenians are not in complete harmony among themselves. As a matter of fact, while some of the Armenians living in Adapazarı want independence, the other part is in favor of the continuation of the current status quo. It is seen that these Armenians, who are economically much better situation than the Muslims, are actually satisfied with their situation, but they participated in these actions because of the pressure of the Armenians who were members of the Committee.

Keywords: Armenians, Adapazarı, Armenian Question, Missionaries, Committee Members

Jel Codes: F3, I2, N9

* Bu çalışma Doç. Dr. Turgut SUBAŐI danışmanlığında Cengiz KESKİN'in "Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Cengiz KESKİN, Sakarya Üniversitesi, cengizkeskin@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1919-1981

1. Giriş

19. yüzyılın ortalarına kadar Ermenilerin Osmanlı Devleti ve Müslümanlarla sorun yaşadığı söylenemez. Ortaya çıkan küçük sorunlar ise genellikle İstanbul'dan ibaret kalmış ve Adadolu'ya pek sirayet etmemiştir. Bu tarihe kadar Anadolu coğrafyasında Ermenilerle ilgili bir huzursuzluk göze çarpmamış, Rusya ve İngiltere gibi büyük güçler de Ermenileri henüz kullanmaya başlamamıştır. Kısacası 19. yüzyılın ortalarına kadar bir Ermeni sorunu olmadığı gibi, Ermenilerin Osmanlı idaresiyle hallemediği bir mesele de mevcut değildir.

Ermeni sorununun başlangıcına kesin bir tarih arayanlar bunu 1856 Islahat Fermanı ya da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na dayandırmaktadır. Savaşın sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları da Ermeni meselesi için milat olarak gösterilmektedir. Ancak, meselenin altyapısını incelemeyen konunun Islahat Fermanı'na veya 1877-1878 OsmanlıRus Savaşı'na bağlanması hatalı bir yaklaşım olacaktır. Ermeni sorununun ortaya çıkmasında dünya siyasi hayatındaki gelişmelerin yadsınamaz bir etkisi vardır. Sanayi devriminin ortaya çıkardığı sömürgecilik anlayışı ve Fransız İhtilali sonucu başlayan milliyetçilik fikri başı çeken etkenlerdir. Ermeniler, Osmanlı Devleti içindeki azınlıkların birer birer isyan ettiklerini ve bunun neticesinde bağımsızlıklarını kazandıklarını görmüşlerdir. Ermeniler tarafından tertiplenen isyanlarda Ermeni kilisesinin de büyük etkisi olmuştur. Yabancı güçlerin müdahalesiyle uluslararası bir boyut kazanan Ermeni sorununun, tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Adapazarı ve çevresinde de olumsuz etkileri görülmeye başlamıştır.

Genellikle ticaretle uğraşarak hayatlarını idame ettiren bölgedeki Ermenilerin, ekonomik olarak gayet iyi durumda oldukları söylenebilir. 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyıla geçen süreçte de bu durumda bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bölgenin en kalabalık gayrimüslim nüfusunu oluşturan Ermenilerin, bu dönemde ekonomik olarak daha da iyi bir seviyeye ulaştığı görülmektedir. Ancak, bazı Ermenilerin ekonomik güçlerini kötü yönde kullandıkları aşikardır. Kendi aralarında para toplayarak Ermeni bağımsızlık hareketlerini finanse eden bu kişiler, Adapazarı ve çevresinde birçok probleme neden olmuşlardır.

Ermeni din adamları, gayrimüslim okullarındaki öğretmenler ve misyonerlerin bu propaganda hareketlerinde öncü oldukları ve Ermenileri yönlendirdikleri açıktır. Bağımsızlık hayallerine kapılmayan ve Osmanlı Devleti bünyesinde yaşamlarını sürdürmek isteyen Ermenilerin ise çeşitli baskılara maruz kaldıkları görülmektedir. Ermeni komiteciler tarafından fişlenen, kötü muamelelere uğrayan ve kendilerinden zorla para alınan vatansever Ermenilerin sosyo-ekonomik açıdan büyük sorunlar yaşadıkları anlaşılmaktadır.

2. Ermeni Meselesi Nedeniyle Yaşanan Sorunlar

Osmanlı Devleti'nin özellikle son yüzyılına damgasını vuran Ermeni meselesi, ortaya çıkış ve gelişme süreci bakımından farklı boyutlara sahiptir. Ermeni meselesinin ilk başlangıç tarihi olarak ise 1856 tarihli Islahat Fermanı gösterilebilir. Bu tarihe kadar sadık millet konumunda olan Ermenilerin, bu tarihlerden sonra yavaş yavaş ayrılıkçı bir kimliğe büründüğü söylenebilir. Ermenilerin bu duruma gelmesinde Rusya, Fransa, İngiltere ve Amerika gibi devletlerin etkisi büyüktür. Osmanlı toplumu içerisinde ilk başta sadece Gregoryen Ermenileri mevcut iken, Fransa'nın çalışmaları sonucu Katolik bir Ermeni topluluğu da ortaya çıkmıştır. Akabinde İngiliz ve Amerikan misyonerlerin çalışmalarıyla Protestan Kilisesi ve Rusya'nın etkisiyle de Ortodoks Kilisesi vücuda getirilmiştir (Kantarci, 2011, s. 29). 1869 yılında İstanbul Ermeni Patriği olarak seçilen Hırımyan'ın ihtilalci ruhu da Ermenilerin örgütlenmesini hızlandırmıştır. 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile Ermeni komiteleri kurulmaya başlamış, İngiltere ve Rusya'nın da desteğini alan Ermeniler örgütlenerek çeşitli isyan hareketlerinde bulunmuşlardır (Uras, 1987, s. 177-181, 426).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermenilerin büyük bir kısmının bağlı olduğu Gregoryen Kilisesi'nin giderek huzursuzluğu artmıştır. Huzursuzluğun ana nedeni ise Ermeniler arasındaki mezhep kavgalarıdır. Fransa, İngiltere ve Rusya'nın kendi mezheplerine bağlamaya çalıştıkları Gregoryen Ermeniler üzerindeki misyonerlik çalışmaları, Ermenilerin bir kırılma ve dağılma yaşamalarına neden olmuştur. Bu durum Ermeniler arasında ciddi bir tehlike olarak yorumlanmış, Ermeni toplumunun farklı kiliselere kayması ve Ermeniler arasında birlik sağlanamaması eleştirilmiştir. Ermenilerin bir kısmı beraber bir millet olabilmeleri için her şeyden önce bağımsız bir devlete ihtiyaçlarının olduğunu düşünüyor, bu konuda da özellikle Rusya ve İngiltere gibi büyük güçlerin yardımına güveniyorlardı (Öke, 1991, s. 70-72 & Halaçoğlu, 2006, s. 26-27). Ancak, Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak mevcut statükonun devamını isteyen Gregoryen Ermenilerin sayısı da az değildi. Ermeniler arasında yaşanan bu kutuplaşma Adapazarı ve çevresinde de fazlasıyla görülmekteydi.

Kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşayan Adapazarı ve çevresindeki Ermeniler, özellikle Osmanlı Devleti'ne bağlılık konusunda büyük bir ihtilaf halindeydiler. Ermenilerin bir kısmı Osmanlı Devleti'ne aidiyet duygusuyla bağlı olmasına rağmen, büyük bir bölümü ise komiteci Ermenilerle işbirliği yapmışlardır. Ermeni komiteciler, Ermenileri aynı ideal etrafında toplamaya çalışmış ve Ermenilere ihtilalci bir ruh aşılmasını tasarlamışlardır. Üyelerin silah kullanmasını ve para temin etmesini isteyen komiteci Ermeniler, gerilla kuvvetleri oluşturarak genel bir eylem yapmayı da planlamışlardır (Gürün, 2001, s.168). Farklı görüşte olan Ermenilerle

tartışma içine girmiş, hatta Osmanlı yanlısı Ermenileri hainlikle suçlamışlardır. Bu gruplar arasındaki problemler zaman zaman cinayet ve suikastle sonuçlanmıştır. Nitekim Saray-ı Hümayûn hafiyelerinden Anaştaş isimli bir Ermeni, Ermeni davasına ihânet etmekle suçlanarak Adapazarı'ndaki komiteci Ermeniler tarafından infaz edilmiştir.

29 Eylül 1890 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, bölgeye asayiş temin etmek için giden askerlerin üzerine de komiteci Ermeniler tarafından ateş açılmıştır. Çıkan çatışmada 14 Ermeni etkisiz hale getirilmiştir. Öldürülen bir komite üyesinin üzerinden çıkan not ise meseleyi özetler mahiyettedir. Notta, Anaştaş'ın Ermeni davasına sadık kalmadığı ve kendi milletine ihânet ettiği yazılıdır (BOA, Y.PRK.EŞA, 12/6). Her fırsatta dünya kamuoyunun dikkatini Ermeni meselesine çekmek isteyen misyonerler bu fırsatı kaçırmamışlardır. Anaştaş'ın öldürülmesi ve akabinde yaşanan gelişmeler yüksek tirajlı bir gazete olan Daily News'te haber yapılmıştır. Ancak, gazetede olayların çarpıtıldığı görülmektedir. Olaylar, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri suçsuz yere katlettiği ve Ermenilerin masum olduğu şeklinde dünya kamuoyuna lanse edilmiştir (BOA, DH.MKT, 1777/8).

Adapazarı'nda yaşayan çoğu Ermenin ise devletçi bir politika benimsediği anlaşılmaktadır. Durumlarının gayet iyi olduğunu belirten Ermeniler, Mabeyn-i Hümayûn Başkitabet Dairesi'ne bir teşekkür yazısı dahi göndermişlerdir. Adapazarı Ermenilerinden Abraham, Esteban Demirciyan, Karabet Yazbazyan ve Adapazarı Ermeni milleti vekili Rahip Ohannes'in imzasıyla İstanbul'a gönderilen 4 Eylül 1890 tarihli telgraf, Ermenilerin meseleye bakışını özetlemektedir. II. Abdülhamid'in adil yönetiminden duydukları memnuniyeti dile getiren Ermeniler, padişaha da çeşitli övgülerde bulunmuşlardır (BOA, Y.PRK.AZN, 4/52). Hatta Adapazarı'nda yaşayan bazı Ermeniler, kendi istekleriyle askeriye için toplanan yardım kampanyasına da katılmışlardır. Bir zorlama veya baskı olmamasına rağmen Ermenilerin bu tavrı ortaya koyması önemlidir. Adapazarı Kaymakamlığı'ndan İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, Adapazarı Ermenilerinin kendi arzularıyla yardım kampanyasına iştirak etmesi takdirle karşılanmıştır (BOA, DH.TMİK.M, 24/6, 24/82). Görüldüğü gibi, Adapazarı ve çevresinde Osmanlı Devleti'ne aidiyet duygusuyla bağlı birçok Ermeni yaşamaktadır. Askeriye için toplanan yardıma gönüllü bir şekilde iştirak edilmesi ve padişahın yönetiminden duyulan memnuniyet, Ermenilerin sadık millet özelliğini halen koruduğunu açıkça göstermektedir.

Yaşanan siyasi gelişmeler ve artan milliyetçilik fikri ise Ermenilerle yaşanan sorunları derinleştirmiştir. Bağımsızlık hayaline kapılan Ermenilerin kanun dışı eylemlere karıştıkları görülmektedir. Bu durum Ermenilere olan güven duygusunu azalttığı gibi, bazı asayiş sorunlarına da zemin hazırlamıştır. Nitekim Ermenilerin 1890 yılının Aralık ayında bölgede bir eylem hazırlığı yaptıkları anlaşılmaktadır. Ermenilerin başlattıkları nümâyiş üzerine, takviye kuvvetler Taraklı ve Adapazarı civarına sevk edilmişlerdir. Alınan önlemler sayesinde asayiş sağlanmış, ihtiyat kuvvetleri ait oldukları birliklere geri gönderilmişlerdir (BOA, MV, 60/52).

İzmit Mutasarrıflığı'ndan İstanbul'a gönderilen 23 Aralık 1891 tarihli yazıdan bölgedeki Ermenilerden yardım adı altında para toplandığı anlaşılmaktadır. Ermenilerin bazı ihtiyaçları için toplanan ve toplamda 1 milyon kuruşu bulan bu meblağ, kimi Ermeni gruplarınca bölgede huzursuzluk çıkarmak için kullanılabilir. Bu nedenle İzmit Liva Meclisi tarafından bu konuda bir soruşturma yapılmıştır. Yapılan araştırmalar endişe edilecek bir sorun olmadığını, toplanan bu para ile Ermeni okullarındaki görevli öğretmenlerin maaşlarının karşılandığını göstermektedir. Buna rağmen tedbiri elden bırakmak istemeyen Osmanlı Hükümeti, Ermeni murahhasası öncülüğünde alınan nakdi yardımların akıbetini devamlı olarak takip altında tutmuştur. Osmanlı Hükümeti'nin bu konudaki şüphelerinde ne kadar haklı olduğu bir müddet sonra ortaya çıkmıştır. Nitekim İzmit Redif Kumandanı Saadeddin Paşa, Ermenilerin Adapazarı'nda usule aykırı bir şekilde para topladığını tespit etmiş ve durumu İstanbul'a bildirmiştir (BOA, Y.PRK.ASK, 78/31, lef: 3).

Adapazarı'nda Ermeniler üzerinde etkili olan Antranik isimli bir şahıs da dikkat çekmektedir. 3 Ekim 1895 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Ermeni halkı galeyana getiren Antranik bir süre sonra yakalanmıştır. Üzerinden silah ve zararlı yayınlar çıkan bu şahsın, bölgede huzuru bozduğu ve Ermenileri örgütlemeye çalıştığı anlaşılmaktadır (BOA, A.MKT.MHM, 655/2). Adapazarı Amerikan Mektebi Müdürü Doktor Kovalciyan'ın da Ermeniler üzerinde oldukça etkili çalışmalar yaptığı görülmektedir. Faaliyetlerini sadece Adapazarı ile sınırlandırmayan Kovalciyan'ın, Bahçecik Amerikan Mektebi Müdürü Mr. Chambers ile de yakın bir bağ kurduğu tespit edilmektedir. Kovalciyan, bu bölgelerdeki Ermenileri eğitim adı altında örgütlemiştir.

İngiltere tebaasından Mr. Chambers ise Pamukova ve Geyve'ye giderek buradaki Ermeniler üzerinde faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Adapazarı ve İzmit'teki Amerikan okulları birbiriyle irtibat halindedir. Tıpkı Kovalciyan gibi, Mr. Chambers de Ermenileri eğitim adı altında örgütlemek istemiştir. Ancak, gizli emelleri Osmanlı Hükümeti tarafından tespit edilen Mr. Chambers uygun bir dille uyarılmıştır. Buna rağmen İngiltere Sefareti'nin desteğini alan Mr. Chambers'in eylemlerine aynı hızla devam ettiği görülmektedir (BOA, A.MKT.MHM, 655/16, lef: 2-3-14). İngiltere, Mr. Chambers'e iftira atıldığını ifade ederek bu şahsın

arkasında durmuştur. Mr. Chambers'in sadece bir eğitimci olduğunu iddia eden İngiltere Sefareti, bu konudaki Osmanlı görüşlerini reddetmiştir (BOA, DH.TMİK-M, 23-22, lef: 1-2).

Ermeni meselesi nedeniyle yaşanan tatsız olayların, bazen Avrupa kamuoyuna da yansıdığı anlaşılmaktadır. 9 Ekim 1895 tarihinde 30-34 civarında Ermeninin öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar, The Times gazetesinin 23 ve 24 Ekim 1895 tarihli yayınlarında yer almıştır (<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTwPg1>; <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTwnN9>). Adapazarı'ndaki bazı gayrimüslim köylerinin Müslümanların saldırısı altında bulunduğunu iddia eden The Times gazetesi, bu vesileyle uluslararası kamuoyunun dikkatini Ermeniler üzerine çekmek istemiştir. Geyve Kaymakamlığı tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 23 Ekim 1895 tarihli yazı, bu konudaki süreci tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Geyve Kaymakamlığı'nın bildirdiğine göre, Geyve'nin Akhisar nahiyesindeki bir pazar yerinde iki Ermeni genci silahlarını ateşlemiş, bu durum Müslüman halk arasında büyük bir korkuya yol açmıştır. Olay sonrası bölgede yaşayan Ermeni ve Müslüman ahâli karşı karşıya gelmiş ve yaşanan arbedede hayatını kaybeden ya da yaralanan Ermeniler olmuştur (Hüseyin Nazım Paşa, 1998, s. 96-97).

İzmit Ermeni murahhasası Esteban Efendi'nin sık sık Adapazarı'na geldiği, burada Ermeniler üzerinde çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Esteban Efendi'nin durumundan endişe eden İzmit Mutasarrıflığı, 15 Temmuz 1896 tarihli yazıyla bu durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Yaklaşık iki aydır Adapazarı'nda olan Esteban Efendi'nin bölge halkından yardım adı altında para topladığı, bu nedenle kendisinin bölgeden uzaklaştırıldığı ifade edilmiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa'nın bildirdiğine göre bölgedeki Ermeniler Esteban Efendi'nin söylemlerinden oldukça etkilenmiş ve büyük bir eylem hazırlığı içine girmişlerdir. Ancak, Osmanlı idarecilerinin bölgede bir huzursuzluğa meydan vermediği açıktır. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa ile Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey, Adapazarı'nda bazı önleyici çalışmalar yapmışlar ve bölgedeki asayiş iivedilikle sağlamışlardır (BOA, DH.TMİK.M, 10/34).

Adapazarı'nın Ferizli bölgesindeki Ermenilerin de karışıklık çıkarma niyetinde oldukları görülmektedir. Nitekim bahsedilen bölgedeki bazı Ermeni elebaşlarının tutuklandığı Serasker Rıza Bey tarafından kaleme alınan 18 Eylül 1897 tarihli yazıyla bildirilmiştir. Bölgede asayiş problemlerine yol açan ve halktan zorla para toplayan bu Ermeniler, üzerlerinde bulan silah, mühimmat ve zararlı yayınlarla yakalanmışlardır (BOA, Y.MTV, 167/108; BOA, Y.PRK.ASK, 132/48). Özellikle Adapazarlı David oğlu Salamon'un, Ermeni fesat hareketindeki rolü dikkat çekmektedir. Sofya'da yaşayan kardeşleri vasıtasıyla Bulgaristan'daki Ermenilerle irtibat kuran Salamon, gerek İstanbul ve gerekse Sofya ile devamlı irtibat halinde olmuştur (BOA, Y.PRK.ASK, 133/44).

Ermenilerin evlerinde kaçak silah bulduklarından da şüphe edilmektedir. Silahlı bir eyleme kalkışma potansiyeline sahip olan kimi Ermeniler nedeniyle devamlı olarak teyakkuzda beklenilmiştir. 9 Ağustos 1901 tarihli bir arşiv belgesi, Adapazarı ve Geyve'deki birçok hanede kaçak silah bulunduğunu göstermektedir. Geyve'nin Kurtbelen köyünde yapılan aramalarda 500 civarında silah bulunmuştur (BOA, Y.MTV, 219/83). Ermenilerin evleri dışında, kilise ve manastırlarda da kaçak silah sakladıkları bilinmektedir. Özellikle Ermeniler için önemli bir hac ve ibadet merkezi konumunda olan Armeşe Manastırı'nın bir silah deposu olarak kullanıldığı söylenebilir. Nitekim Viyana'dan kaçak yollarla gelen birçok silah ve mühimmatın bu manastırda muhafaza edildiği Osmanlı yetkilileri tarafından tespit edilmiştir (BOA, Y.PRK.SRN, 4/47, lef: 1-2). Tespit edilen bu silahlara el konulmuş, bu işte parmağı olanlar da tutuklanmıştır (BOA, A.MKT.MHM, 729/5).

Ermeniler arasında şüpheli davranışları olanlar da devamlı gözetim altında tutulmuşlardır. Adapazarı'nda kuyumcular çarşısında çalışan iki Ermeni de takip edilmiştir. Hacı Torik ve Esteban Sapriciyan isimli bu Ermenilerin, Ermeni komitecilerle irtibatlı olduklarından çekinilmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 17 Ocak 1904 tarihi yazıda, bu konuda herhangi bir aksaklığa meydan verilmemesi emredilmiştir. Osmanlı idari makamlarınca yapılan çalışmalar neticesinde bahsedilen iki Ermeninin Adapazarı'nda etkili olan ve sözü geçen Papaz Serope ile de yakın oldukları, bu papazın önderliğinde bir Ermeni fesat hareketi planladıkları tespit edilmiştir (BOA, DH.MKT, 810/64, lef: 1-2).

Adapazarı'nda Ermeni hareketleri nedeniyle önemli sorunlar yaşandığı göze çarpmaktadır. Özellikle İngiliz ve Amerikan misyonerlerin bölgedeki Ermeniler üzerinde etkili çalışmalar yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu misyonerler, Protestanlık mezhebini Osmanlı toplumunda yaymaya çalışmışlar ve birçok Ermeni'yi Osmanlı Devleti'nden uzaklaştırmayı başarmışlardır. Bu durum gerek Müslümanlara, gerekse Ermenilere büyük zararlar vermiştir. İki grup arasında zaman zaman büyük asayiş sorunları ortaya çıkmış, birçok kişi yaşanan olaylar sonucu hayatını kaybetmiştir. Olayların dünya kamuoyuna olduğundan farklı bir şekilde yansıtıldığı, hatta çoğu zaman abartıldığı açıktır. Maksatlı yayınlar yapan yabancı gazeler, Ermeni meselesine dikkat çekmek amacıyla Ermenilerin Müslümanlar tarafından katledildiğini iddia etmişlerdir.

Ermeniler arasında yardım adıyla toplanan paraların büyük bir kısmı da Adapazarı ve çevresinde kargaşa çıkarmak için kullanılmıştır. Osmanlı yetkili makamlarınca yapılan incelemeler, toplanan paraların kaçak silah,

mühimmat ve zararlı yayınlar için sarfedildiğini göstermektedir. İstanbul'da bulunan İngiltere Sefareti'nin de bölgedeki Ermeni faaliyetlerinde yönlendirici etkiye sahip olduğu söylenebilir. İngiltere Sefareti'nde görev yapan yetkililerin Adapazarı'na farklı dönemlerde geldikleri, burada bulunan Ermenilerle görüştükları görülmektedir.

2.1. İngiltere Sefareti Temsilcilerinin Ermeniler Üzerindeki Çalışmaları

Adapazarı ve çevresinde binlerce gayrimüslimin mevcut olması, özellikle de Ermenilerin yoğun nüfusu, İngiltere'nin bölgeyle yakından ilgilenmesini sağlamıştır. 19. yüzyılın sonlarında Adapazarı ve çevresinde 10.256 Ermeni yaşarken, bunların 8.846'sı Gregoryen Ermeni, 1.410 ise Katolik ve Protestan'dır. Adapazarı kaza merkezinde durum bu iken, nahiyelerle birlikte kaza dâhilinde toplam 14.220 Ermeni yaşamaktadır. Geyve'de 6.889, Akhisar'da 2.089, Hendek'te 1.800, Sapanca'da 2.000, Akyazı'da 1.064 ve Karasu İncirli'de ise 100 Ermeni nüfusun yaşadığı bilinmektedir (Konukçu, 2015, s. 78). Fransız coğrafyacı Vital Cuinet, Adapazarı ve çevresinde bazı araştırmalar yapmış ve Adapazarı'nın genel nüfusu hakkında da bilgiler vermiştir. Cuinet, "La Turquie d'Asie" adlı eserinde ise Adapazarı kazasının 1890'lı yıllara ait nüfusunu 41.374 Müslüman, 14.220 Ermeni, 2.997 Rum ve 1.007 Çingene olmak üzere 59.598 olarak tespit etmiştir (Cuinet, 2012, s. 48 & Narin, 2015, s. 53). Yoğun nüfusa sahip olmaları nedeniyle Ermeniler üzerindeki çalışmalar yapan İngiltere Sefareti temsilcileri, Adapazarı ve çevresinde birçok soruna neden olmuşlardır. İngiltere konsolos vekili Mösyö Macor Lefton Orlo ve İngiltere Sefareti tercümanlarından Mösyö Şili'nin bu faaliyetlerde ön plana çıktıkları, Ermeniler üzerinde çok etkili oldukları söylenebilir. Defalarca Adapazarı'na geldikleri tespit edilen bu resmi temsilciler, bölgedeki Ermeni köylerini dolaşarak Ermeni halkı olumsuz bir şekilde yönlendirmişlerdir.

Seyyar konsolos göreviyle Adapazarı'na gelen Lefton Orlo'nun Müslümanlarla Ermeniler arasında bir sorun çıkarmaya çalıştığı açıktır. Bahsedilen seyyar konsolosun özellikle Çerkezlerle Ermenileri birbirine düşürmek için çaba sarfettiği anlaşılmaktadır. Adapazarı'ndaki Çerkezler hakkında bir araştırma da yapan Lefton Orlo, bu konuyla ilgili Osmanlı Hükümeti'ne 7 Eylül 1879 tarihli bir bilgi raporu da göndermiştir. Çerkezlerin bölgede birçok asayiş sorununa neden olduğunu iddia eden Lefton Orlo, Hristiyan ahâlden ve özellikle de Ermenilerden bu konuyla ilgili şikâyetler aldığını bildirmiştir. Lefton Orlo tarafından sunulan rapordan anlaşıldığına göre, Adapazarı'ndaki Ermeniler can ve mal korkusu içindedir. Ermenilerin hırsızlık, darp, gasp ve cinayet gibi olaylarla karşılaşmış olduklarını belirten Lefton Orlo, Osmanlı Hükümeti'nin buna rağmen gerekli önlemleri aldığını ifade etmektedir.

Ancak, Lefton Orlo yaptığı bu çalışmalarda çok da iyi niyetli değildir. Esas amacı Ermeni meselesini kullanarak Adapazarı'nda bir karışıklık çıkarmak olan Lefton Orlo, Adapazarı'ndaki bazı Ermeni köylerine ziyaretler de gerçekleştirmiştir. Bu köylerde etrafına Ermenileri toplamış ve onları Çerkezlerle karşı yönlendirmeye çalışmıştır. Anlaşılan o ki Lefton Orlo, bu ziyaretlerle Çerkezlerle Ermeniler arasında derin ayrılıklar sokmak istemiştir. Bu gelişmelerden haberdar olan Osmanlı Hükümeti ise şüpheli hareketleri nedeniyle Lefton Orlo'yu adım adım takip ettirmiştir (BOA, İ.HR, 335/21565).

Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Temmuz 1880 tarihli yazıdan, Lefton Orlo'nun bölgedeki Ermenileri nasıl örgütlediği daha iyi anlaşılmaktadır. Lefton Orlo, Adapazarı'nın çeşitli bölgelerinde ikâmet eden Ermenilere ilginç ve tuhaf sorular yönelmiş ve bu vesileyle Ermenileri etkilemeye çalışmıştır. Lefton Orlo'nun, "*güvenlik konusunda endişe yaşıyor musunuz?, Çerkezlerle yaşanabilecek olası bir asayiş sorununda bölgede sığınabileceğiniz bir karakol var mı?*" gibi sorular yönelttiği ve Ermenileri etkilemeye çalıştığı açıktır. Lefton Orlo, ayrıca Ermenilerin askere çağırılması durumunda bu çağrıya icabet edip etmeyeceklerini de merak etmiş ve Ermenilere bu soruyu da sormuştur (BOA, HR.TH, 35/75, lef: 1-3).

Yukarıda bahsedildiği gibi, Ermeniler üzerinde etkin çalışma yapanlardan biri de İngiltere Sefareti tercümanlarından Mösyö Şili'dir. İzmit Kumandanlığı'na gönderilen 29 Aralık 1895 tarihli yazıda, İngiliz Sefareti tercümanlarından Mösyö Şili'nin Adapazarı ve çevresinde dolaştığı bildirilmiştir. Nedeniz bir şekilde bu bölgeye gelmeyeceği düşünülen Mösyö Şili'nin, Ermenileri etkilemek amacıyla Adapazarı'na geldiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Mösyö Şili'nin Adapazarı ve çevresinde gerçekleştirdiği ziyaretler takip edilmiş, hakkında da bir tahkikat başlatılmıştır. Mösyö Şili'nin bir Karadağ'lı ile İstanbul'dan Bahçecik'e gittiği ve bir gece orada konakladığı tespit edilmiştir. Anlaşıldığına göre, Mösyö Şili daha sonra da Bahçecik'ten Adapazarı'na geçmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde, Mösyö Şili'nin Ermenileri nümâyiş çıkarmaya teşvik ettiği ve onları Müslümanlara karşı yönlendirdiği anlaşılmıştır.

Mösyö Şili'nin, Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki sorunları kullanarak bir kargaşa ortamı hazırlamaya çalıştığı açıktır. Mösyö Şili'nin özellikle Çerkezlerle Ermeniler arasındaki meseleleri iyi tespit ettiği söylenebilir. Ermenileri bağımsızlıkları konusunda örgütleyen Mösyö Şili, diğer taraftan da Müslüman halkı etkilemeye çalışmıştır. Mösyö Şili'nin yapmış olduğu faaliyetlerin farkında olan Osmanlı Hükümeti ise tedbiri elden bırakmamış, Mösyö Şili'nin eylemlerini gizlice takip ettirmiştir. Buna rağmen, Mösyö Şili'nin de tıpkı Macor Lefton Orlo gibi eylemlerine devam ettiği görülmektedir. Anlaşılan o ki Osmanlı Hükümeti, Mösyö Şili'nin

Ermeni meselesi konusundaki çalışmalarına ve olumsuz davranışlarına engel olamamıştır. Ancak, yapılan takibat ile Ermeni olaylarının büyük boyutlara varmasına da müsaade edilmemiştir (BOA, Y.PRK.ASK, 109/53, lef: 1-4-5-8).

Mösyö Grifo ve Nikola Baykoviç'in de Ermeniler üzerinde etkili çalışmalar yaptıkları anlaşılmaktadır. İngiltere Sefareti'nde tercüman olarak görev yapan bu şahısların Adapazarı ve çevresinde zaman zaman ziyaretler gerçekleştirdikleri, Ermenileri yönlendirdikleri tespit edilmiştir. Nitekim İzmit Livası Kolağası Ragıp Bey'in İstanbul'a gönderdiği 11 Temmuz 1897 tarihli telgrafta, İstanbul'dan Adapazarı'na giden Mösyö Grifo'nun takip edildiği bildirilmiştir. Nikola Baykoviç'in ise Adapazarı'nda kısa bir süre kaldığı, yaptığı ziyaretlerden sonra da tekrar İstanbul'a döndüğü ifade edilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK, 128/148). Görüldüğü gibi, İstanbul'da görev yapan İngiltere Sefareti temsilcileri Adapazarı ve çevresiyle oldukça yakından ilgilenmişler ve bölgedeki faaliyetlerde etkili olmuşlardır.

Anlaşılan o ki, İngiltere Sefareti temsilcilerinin Ermeni meselesindeki payı çok büyüktür. Protestanlık mezhebini kullanarak Ermeniler üzerinde misyonerlik faaliyetleri yapan bu temsilciler, Ermenileri Osmanlı Hükümeti'ne karşı kışkırtma gayretindedir. Mösyö Macor Lefton Orlo, Mösyö Şili, Mösyö Grifo ve Nikola Baykoviç gibi İngiliz temsilcilerin Adapazarı'ndaki Ermeni köylerinde oldukça etkili çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Özellikle Lefton Orlo ve Mösyö Şili'nin Ermenilerle Çerkezler arasındaki meseleleri iyi kullandıkları, bu vesileyle bir kargaşa çıkarmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bölgedeki Ermeni köylerini tek tek dolaşan İngiliz temsilcileri, Ermenilerin hassas oldukları konuları kullanarak onları Osmanlı Hükümeti'ne karşı yönlendirmişlerdir.

3. SONUÇ

Adapazarı ve çevresindeki Ermenilerin önemli asayiş sorunlarına neden olduğu açıktır. Bununla beraber, olayların tek müsebbibi olarak Ermenilerin görülmesi de yanlış olacaktır. İngiliz ve Amerikan misyonerlerin Ermenileri yönlendirmesiyle çıkan olayların yanı sıra, Müslümanlarla Ermeniler arasında münferit hâdiseler nedeniyle de tartışmalar meydana gelebilmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin aldığı tedbirlerle bu olayların önüne geçmeye çalıştığı, çoğu zaman da bunu başardığı söylenebilir. Ancak, önlemlerin yetersiz kaldığı durumlar da olmuştur. Özellikle Ermeni komitecilerin Ermeni halktan iâne adı altında topladığı paralar fesat hareketlerinde kullanılmıştır. Ermeniler gönüllü veya gönülsüz olarak bu komitecilere para vermek durumunda kalmış, toplanan bu paralar ise Ermeni bağımsızlık hareketlerini finanse etmek amacıyla sarfedilmiştir.

Papazların ve gayrimüslim okullarındaki öğretmenlerin Ermeni hareketlerindeki rolü de tartışmasız çok büyüktür. Bu şahısların görevlerini siyasi çıkarlar için kullandıkları, Ermenileri olayların içine çekmeye çalıştıkları açıktır. Nitekim bazı din adamları ve öğretmenlerin yapılan tahkikatlar neticesinde Ermeni komitecilerle yakın temas halinde oldukları tespit edilmiştir. Din adamlarının yardımıyla bazı kilise ve manastırlara kaçak silahlar depolanmış, gayrimüslim okullarındaki öğretmenler de komite üyeleriyle işbirliği yapmışlardır. Asıl işi eğitim olan bu öğretmenler, Adapazarı ve çevresindeki Ermeni köylerine giderek Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı yönlendirmişlerdir. İngiltere Sefareti temsilcilerinin de Adapazarı bölgesine sık sık ziyaret gerçekleştirdikleri, burada bulunan Ermenileri olumsuz bir şekilde etkiledikleri görülmektedir.

İngiltere, Amerika, Rusya gibi devletlerin yardımlarıyla bağımsızlığına kavuşan Balkan milletlerinin durumu ise ayrılıkçı Ermenilere umut olmuş, komiteci Ermeniler artık sıranın kendilerine geldiğini düşünmüşlerdir. Bağımsızlık hayalleriyle yaşayan bu komiteciler her yerde ve şartta Ermenileri etkilemeye çalışmışlardır. Halinden memnun olan ve esasen mevcut statükonun devam etmesini isteyen Ermeniler de mecburen bu komitecilere katılmış, en azından komitecilerin yanındaymış gibi görünmek zorunda kalmışlardır. Bu durum, aslında Osmanlı Devleti'ni seven Ermeniler için büyük bir açmazdır. Ermeni komite üyeleri tarafından canları ve mallarıyla korkutulan bu Ermeniler, ister istemez bu ayrılıkçı harekete itaat etmek durumunda kalmışlardır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, Osmanlı Arşivi. Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM). 655/2, 655/16, 729/5.

BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT). 810/64, 1777/8.

BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMİK-M). 10/34, 23/22, 24/6, 24/82.

BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH). 35/75.

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Hariciye (İ.HR). 335/21565.

BOA, Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV). 60/52.

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat (Y.MTV). 167/108, 219/83.

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK). 78/31, 109/53, 128/148, 132/48, 133/44.

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN). 4/52.

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzatı (Y.PRK.EŞA). 12/6.

BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık (Y.PRK.SRN). 4/47.

Kitaplar

CUINET, Vital. (2012). *İzmit Mutasarrıflığı*. Çev. Pelin Koç. İstanbul: Demkar Yayınevi.

GÜRÜN, Kamuran. (2001). *Ermeni Dosyası*. Rüstem Yayınevi.

HALAÇOĞLU, Yusuf. (2006). *Ermeni Tehciri*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

HÜSEYİN NAZİM PAŞA (1998). *Ermeni Olayları Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

KANTARCI, Şenol. (2011). *Tarih ve Uluslararası Boyutuyla Ermeni Dosyası*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

KONUĞU, Enver. (2015). *"Ermenilere Adapazarı'ndan Bakış"*. Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler. Cilt 6. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

NARİN, Resül. (2015). *"XIX. Yüzyılda Adapazarı'nda Ermeniler"*. Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihte Türkler ve Ermeniler. Cilt 6. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖKE, Mim Kemal. (1991). *Ermeni Sorun 1914-1923*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

URAS, Esat. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.

İnternet Kaynakları

The Times, "The Situation in Turkey" (23 October 1895). s. 5. Erişim 22 Ocak 2020.
<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTwPg1>

The Times, "The Situation in Turkey" (24 October 1895). s. 3. Erişim 22 Ocak 2020.
<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTwnN9>